

Шипович М. В.,

*викладач української мови та літератури
ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж
Мукачівського державного університету»*

Ігнатоля А. А.,

*викладач української мови та літератури
ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж
Мукачівського державного університету»*

Данченко О. Б.,

*викладач української мови та літератури
ВСП «Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж
Мукачівського державного університету»*

СЕМАНТИЧНІ ФУНКЦІЇ ВІДМІНКІВ ІМЕННИКА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглянуто проблеми і труднощі, які виникають при визначенні відмінків іменників на етапі поглиблення, узагальнення та систематизації знань з української мови. Іменник є однією з найбільш досліджених частин мови. Проте, незважаючи на таку тривалу історію дослідження іменників, і досі постає питання, на які мовознавча наука ще не дала повністю остаточної відповіді. До них, зокрема, належить і проблематика такого поняття, як відмінок іменників, оскільки й нині це викликає неабиякі труднощі при правильному їх визначенні в реченні.

На сучасному етапі розвитку мовознавства виникає значний науковий інтерес до проблем семантики й синтаксису, у сфері яких відображено найзагальніші, універсальні закономірності мови.

Важливість дослідження семантичних функцій відмінків пояснюється ще й тим, що категорійна семантика, ґрунтуючись на лексичній семантиці слів, визначена параметрами синтаксичної організації мови і мовлення.

Вирішення цієї проблеми має велике теоретичне значення, оскільки поряд із родом і числом відмінків є однією з головних категорій іменника.

Серед категорій відмінка, роду й числа іменника значна роль належить категорії відмінка, його семантичним функціям.

Більшість іменників при поєднанні в реченні з іншими словами змінюють форму й цим виражають своє смислове відношення до певного слова. Для вираження своїх синтаксичних відношень з іншими словами в реченні іменники мають систему відмінкових форм.

У статті обґрунтовано особливості утворення та визначення відмінків іменників, семантичні функції кожного з них – називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого та кличного.

Розглянуто труднощі засвоєння категорії відмінка в процесі вивчення української мови. Визначено місце кожного із семи відмінків у відмінковій системі, його функції, особливості творення та специфіку вживання.

Великі труднощі виникають при визначенні знахідного та кличного («кличної форми») відмінків в іменниках. Тому саме на їх визначення в реченнях у статті звернено особливу увагу.

Отже, в українській мові правильне визначення відмінків іменників зазвичай вдається досить важко багатьом.

Розглянуто ті правила вживання цієї граматичної категорії, які необхідно знати, щоб мати змогу зорієнтуватися в правильному їх визначенні в реченнях.

Ключові слова: іменник, граматична категорія, число, відмінок, семантика, семантичні функції, закінчення, синтаксична одиниця, головні та другорядні члени речення.

Постановка проблеми. Іменник є однією з тих частин мови, яка є найбільш дослідженою серед науковців-філологів. І це не дивно, оскільки ще з давніх-давен почали виділяти два класи слів – ім'я та дієслово. Саме основу цього першого класу становлять іменники, бо інші частини мови сформувалися значно пізніше, а деякі, як-от прикметники, числівники, узагалі вже розвинулися саме з іменників.

Та, незважаючи на таку досить тривалу історію дослідження іменників, і досі постає питання про семантичну функцію відмінків іменника, на які мовознавча наука ще не дала повністю чіткої та остаточної відповіді.

На сучасному етапі розвитку мовознавства виникає значний науковий інтерес до проблем семантики й синтаксису, у сфері яких відображено найзагальніші, універсальні закономірності мови.

Важливість дослідження семантичних функцій відмінків пояснюється ще й тим, що категорійна семантика, ґрунтуючись на лексичній семантиці слів, визначена параметрами синтаксичної організації мови і мовлення.

Вирішення цієї проблеми має велике теоретичне значення, оскільки поряд із родом і числом відмінків є однією з головних категорій іменника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення граматичної категорії відмінків іменника та їх семантичної функції в останній час дедалі більше привертає увагу науковців і мовознавців-дослідників. Теоретичне обґрунтування підходів до вивчення відмінкової системи представлено в працях О. Потебні, О. Мельничука, Г. Золотової, Д. Станішевої, К. Ходової, Є. Чешко та ін.

В україністиці до проблеми граматичних категорій дослідники зверталися за традицією у зв'язку з вивченням частин мови. Вітчизняні мовознавці, такі як І. Огієнко, О. Ткаченко, П. Житецький, О. Потебня, М. Жовтобрюх, С. Ярмоленко, Н. Клименко, Г. Удовиченко та багато інших, також детально розглядали це питання у виданнях і збірниках.

Мета статті – розглянути проблеми і труднощі, які виникають при визначенні відмінків іменників на етапі поглиблення, узагальнення та систематизації знань з української мови.

Виклад основного матеріалу. Серед категорій відмінка, роду й числа іменника значна роль належить категорії відмінка, його семантичним функціям.

Більшість іменників при поєднанні в реченні з іншими словами змінюють форму й саме цим виражають своє смислове відношення до певного слова: *Для нашого Федота не страшна робота. Без охоти немає роботи. Роботі як не сядеш на шию, то вона тобі сяде. По роботі пізнати майстра. Хто в роботі (живе), той і в турботі (Н. тв.)*. Різні відношення іменника до інших слів виявляються в реченні, словосполученні, тобто в синтаксичних одиницях, саме через це й називаються синтаксичними. У мовленні вони існують як відношення предмета до дії, стану (*читати книжку, прочитати в журналі; написати ручкою, мріяти про зустріч*), предмета до ознаки (*багатий думками, вдячний батькам*), предмета до іншого предмета (*книжка Марини, куц калини*).

Для вираження різних відношень іменники змінюючи свою форму, тим самим змінюють і свої закінчення. Форми іменника, які виражають його синтаксичні відношення до інших слів, називаються *відмінками*. А система відмінкових форм іменника утворює граматичну *категорію відмінка*. В іменниках вона є морфологічною, самостійною категорією.

Відмінкова форма іменника містить указівку на число та рід: *росте трава* (називний відмінок, одна, жіночий рід), *кошу траву* (знахідний відмінок, одна, жіночий рід), *зеленіли трави* (називний відмінок, множина). Лексичне значення іменника зі зміною відмінкової форми не змінюється [4].

Саме тому категорія відмінка є суто граматичною категорією. Нею виражається те чи інше відношення (часове, просторове, об'єктне тощо) іменника до інших слів у словосполученні й реченні.

Для вираження своїх синтаксичних відношень з іншими словами в реченні іменники мають систему відмінкових форм.

В українській мові шість відмінків, кожний із них відповідає на певне питання: *називний* – хто? що?, *родовий* – кого? чого?, *давальний* – кому? чому?, *знахідний* – кого? що?, *орудний* – ким? чим?, *місцевий* – на кому? на чому? Крім цих відмінків, в українській мові вживається ще кличний відмінок або донедавна використовувався термін «*клична форма*».

Кожен із цих відмінків має свої морфологічні засоби вираження, які розглянемо більш детально.

Називний відмінок

Серед семи відмінків української мови базовим є називний відмінок. Основне його значення є власне називанням без вираження будь-якого відношення. За цією основною функцією називний відмінок протиставляється всім іншим відмінкам. Називний відмінок називається *прямим*, решта відмінків – *непрямими*.

Особливе місце називного з-поміж інших відмінків, зумовлене ще й тим, що в системі виражальних засобів предмета,

про який повідомляється, цей відмінок позначає суб'єкт думки, тобто показує на того, хто виконує дію, – особу або предмет, від яких виходить дія (*А понад берегом походить старий Половець... виглядає вітру чи хвилі*) (Ю. Яновський).

Називний відмінок є початковою (вихідною) формою іменника і виступає в реченні в ролі підмета. Периферійне значення називного відмінка як залежної форми виявляється у функції атрибутивній (*завод-мільйонер*) і предикативній (*Слово – це зброя*) як форми, координованої з підметом [5].

Лексична наповненість називного відмінка не має обмежень, тому що практично кожне слово може функціонувати у формі називного й мати певний контекст. У функції називного як суб'єкта дії наповненість поширюється лише на клас істот і метафоризованих понять. Іменники-назви неістот у цій позиції формують додаткові семантичні нашарування основної змістової структури речення (*Дорога круто піднімалася вгору*) (І. Нечуй-Левицький).

Називний відмінок, виконуючи функцію суб'єкта стану, наділений порівняно з називним суб'єкта дії більшими можливостями щодо лексико-семантичного наповнення, іменники, які виступають у формі називного відмінку, крім назв істот, також можуть називати конкретні об'єкти позамовної дійсності (*Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, Красується, любується на всю Україну*) (Т. Шевченко).

Також називний відмінок може передавати стан носія в поєднанні з дієсловами на позначення відповідного фізичного, фізіологічного, психічного стану (*Пишається калінонька, явір молодіє*) (Т. Шевченко) [4].

Родовий відмінок

Основне значення родового відмінка об'єктне: а) прямого об'єкта при дієсловах із заперечною часткою *не* (*не помітив іронії, не привітав друга*); б) прямого об'єкта, не визначеного кількісно чи визначеного частково (*купив меду, приніс солі, набери води*); в) при збірних іменниках – комплексивне (*загін добровольців, гурт дівчат*), так само при назвах виміру (*центнер борошна, кілограм цукру*). Родовий відмінок при іменнику може також означати належність, присвійність (*книга брата, музика Лисенка, хата лісника*) або давати іншу атрибутивну характеристику (*світло лампи, вогонь Прометея, звук сирени*). Родовий відмінок іменника в сполученні з числівником, займенником, прикметником виступає з обставинним значенням часу, дати (*другого дня, того року, пожежного ранку*).

У сполученні з прийменником родовий відмінок може виражати різноманітні обставинні значення (*поїхати до Канева, почорніти від давності, насмішити до сліз, терпіти заради друга*), порівняльно-зіставні (*старший від сестри, кращий з кращих*) та інші значення, що нашаровуються на основні значення родового відмінка.

Родовий відмінок також може дублювати функцію знахідного відмінка, *читання книги – читати книгу*, аналогічно *перевезення вантажів, проведення референдуму, проведення виборів, розподіл землі, прибирання приміщення* тощо [5].

Зрідка форми родового передають не значення частковості предмета, а лише його відтінок (*Викресали чумаки вогню і підпалили з берега комши*) (М. Коцюбинський).

В іменниках чоловічого роду в назвах неістот, зокрема конкретних предметів, трапляються омонімія форм родового і знахідного відмінків спричинена появою в знахідному відмінкові флексії родового, при цьому виникає паралелізм форм

знахідного, пор.: *Назад човна погнав один з мадярів (О. Гончар) і Назад човен познав один з українців.*

Дієслова *хотіти, бажати, воліти, жадати, боятися, страхатися, прагнути, домагатися, сторонитися, дочекатися, дотримуватися, торкатися, досягати, потребувати, позбавляти* тощо в поєднанні з формами родового відмінка формують в останнього функцію об'єкта стану, тому спеціалізація родового зумовлена лексико-семантичним змістом дієслова (*Може, хто курятини бажає, то й таке у нас є (Г. Тютюнник); (Просо вітру не боїться, а дощеві кланяється) (прислів'я)* [8].

Давальний відмінок

Значення давального відмінка в українській мові порівняно з іншими відмінками менш об'ємне. У мові з давальним відмінком пов'язане вираження функції адресата. Це значення формується іменником – другорядним членом, який перебуває в постпозиції, рідше препозиції, щодо дієслова-присудка. Давальний відмінок виражає особу або предмет, для яких чи на користь яких відбувається дія (*віддав квіти матері, оголосили наказ студентам, перерахують кошти дитсадку*).

Давальний відмінок може позначати особу, якій приписується певний стан (це так званий давальний суб'єкта в безособових конструкціях). (*Дітям радісно. Олені не сидиться*).

При іменниках давальний відмінок виражає значення належності, стосунку, спрямування (*пам'ятник Котляревському, послання бібціям, шапа поетові*).

У структурі речення давальний відмінок сучасної української мови не виявляє особливих додаткових значень, що зумовлено майже повною втратою ним прийменникового зв'язку. Давальний відмінок може вживатися тільки з похідними прийменниками й виражає разом із ними обставинні відношення (*зробив наперекір товаришам, вибіг назустріч батькові*).

В односкладних реченнях, які відтворюють внутрішній фізіологічний або психічний стан особи, що існує незалежно від її волі, давальний відмінок виконує функцію суб'єкта семантико-синтаксичної структури речення (*Миколі не працювалося... Поглядав раз по раз до хати (І. Чендей); Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місце свято, і вона пішла в горниці прохати за Остапа (М. Коцюбинський)* [5].

Знахідний відмінок

Основне значення знахідного відмінка – це вираження прямого об'єкта, тоді як у родовому відмінку це значення обмежене кількома випадками.

Знахідному відмінку належить провідна роль у вираженні функції об'єкта, охопленого дією, або об'єкта прямої дії.

Знахідний прямого об'єкта виступає при перехідних дієсловах (*завести коня, прочитати вірш, вибрати книгу*). Інші значення знахідного: часу (*просидів день, навчався рік*), місця (*поїхав у Харків, спустили на воду*) виводяться з основного, об'єктного значення. Такі додаткові значення в основному передаються за допомогою прийменників, наприклад: *покласти під стіл, соромити за непослух, працювати за товариша, сильніший за смерть*.

Орудний відмінок

З усіх відмінків орудний виділяється особливим багатством своїх значень. Він в українській мові виражає значення: 1) знаряддя й засобу дії (*писати олівцем, кивнути головою*); засобу пересування (*їхати поїздом, пливати човном*); 2) суб'єкта дії (*завдання виконано студентом, план затверджено комісією*) або співучасника діяча – соціативне значення (*мати з дочкою*

їдуть); 3) значення обставинної характеристики: (*працювати ночами, не писати місяцями*), місця (*пробиратися лісами, іти полем*), порівняння й перевтілення (*вити вовком, летіти стрілою, жити водною*); 4) значення предикативної характеристики (*бути лікарем, стати героєм, зробитися ледарем*) тощо.

У сполученні з прийменником форма орудного відмінка виражає багатоманітні семантико-синтаксичні значення: об'єктні (*розмовляти з учнем, їхати з товаришем*), атрибутивні (*дівчина з косою*), обставинні (*звернутися з питанням, перебувати під водою, вийти перед світанком*), предикативні (*борці був із перцем*) тощо.

Орудний інструментальний також може набувати відтінку об'єктного значення, коли його форма виражена найменуваннями істот, назвами конкретних предметів, частин тіла, абстрактних понять. При цьому іменники, виражені орудним, перебувають не у звичній для інструменталія кінцевій, периферійній частині речення, а розміщені безпосередньо за дієсловом-присудком у позиції сильнокерованого члена, тобто об'єкта (*Він [хлопчик]... вже наперед тішиться дерев'яним коником (Н. Кобринська)* [6].

Місцевий відмінок

Місцевий відмінок уживається тільки з прийменниками, і це є його невід'ємною синтаксичною ознакою. Він поєднується з п'ятьма прийменниками: *в(у), на, при, по, о(об)*, не розширюючи кола прийменникових сполучень. Ця стабільна кількість становить ще одну специфіку місцевого відмінка. Форма місцевого відмінка в сучасній українській мові аналітична: семантично-функціональне значення передається прийменником у єдності з флексією.

Місцевий відмінок виражає місце дії (*жити в селі, біліти на палубі, розкидати по палю*); час (*прийти о шостій годині*); рідше виступає зі значенням об'єктивним (*зосередитися на головному завданні*), зокрема знаряддя дії (*грати на баяні*) чи засобу пересування (*приїхати на возі*) [5].

Кличний відмінок

Виконує в реченні функцію – звертання до адресата мовлення. Форма кличного відмінка ніколи не пов'язується з прийменниками й не вступає в підрядні чи сурядні зв'язки з іншими членами речення. Вона твориться від іменників чоловічого чи жіночого роду, що означають осіб, істот і персоніфіковані предмети (*Павле, діду, коню, земле, мріє*).

Значення звертання до особи виражається за допомогою закінчення у формі однини (*Галю, Оксано, Карпе, сину*). У множині клична форма збігається з формою називного відмінка.

Кличний відмінок означає особу, до якої звертаємося. Отже, його мають не всі іменники, а лише ті, що є назвами осіб. Він не пов'язується з іншими словами за допомогою запитання. При звертанні ми не запитуємо, а вказуємо на особу формою займенника в будь-якому відмінку (*Ростиславе, відчини двері; Ростиславе, до тебе завітали; Я тобі вірю, Ростиславе*).

У художньому мовленні кличний відмінок може використовуватися як стилістичний засіб риторичного звертання до предметів, узагальнених понять з метою персоніфікації (*Місяченьку! Наш голубоньку! Ходи до нас вечеряти*) (Т. Шевченко).

Запитання визначають роль іменника в реченні: називний відмінок є формою вираження підмета; інші відмінки – формою вираження додатка. У ролі обставини, означення і присудка іменники відповідають на питання, які ставляться до цих членів речення [2].

Висновки. Отже, в українській мові категорія відмінка – це морфолого-синтаксична категорія, що слугує для вираження синтаксичних зв'язків з іменником і синтаксично пов'язаним із ним словом. Категорія відмінка допомагає визначити роль іменника в реченні. Кожна з відмінкових форм має синтаксичне значення або кілька таких значень, що виражаються за допомогою закінчення або прийменника та закінчення.

Література:

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія : підручник. Київ : Либідь, 1993. 336 с.
2. Дмитренко Г.К. Українська мова. Донецьк : БАО, 2005. 136 с.
3. Дудик П.С. Українська мова. Київ : Вища школа, 1988. Ч. 1 : підручник для педучилищ. 382 с.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Київ : Радянська школа, 1965. Ч. 1 : підручник для факультетів мови й літератури, педагогічних інститутів. 424 с.
5. Караман С.О., Караман О.В., Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
6. Новий довідник: Українська мова. Українська література. Київ : ТОВ «Казка», 2010. 864 с.
7. Олійник О.Б. Українська мова. Київ : Вікторія, 1999. 367с.
8. Сучасна українська мова / за ред. О.Д. Пономарева. Київ : Либідь, 2001. 400 с.
9. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова : підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Вища школа, 2006. 430 с.
10. Українська мова : енциклопедія. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
11. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2007. 823 с.

Shypovych M., Ihnatolia A., Danchenko O. Semantical functions of nouns in the Ukrainian language

Summary. The article considers the problems and difficulties that arise in determining the cases of nouns at the stage, deepening, generalization and systematization of knowledge of the Ukrainian language. The noun is one of the most researched parts of speech. However, despite such a long history of the study of nouns, questions still arise to which linguistics

has not yet given a definitive answer. These, in particular, include the issue of such a concept as the cases of nouns, because even today it causes considerable difficulties in their correct definition in the sentence.

At the present stage of development of linguistics there is a significant scientific interest in the problems of semantics and syntax, in the field of which the most general, universal laws of language are reflected.

The importance of the study of semantic functions of cases is also explained by the fact that categorical semantics, based on the lexical semantics of words, is determined by the parameters of syntactic organization of language and speech.

The solution of this problem is of great theoretical importance, because along with gender and number – the case is one of the main categories of the noun.

Among the categories of the case, gender and number of the noun, a significant role belongs to the category of the case, its semantic functions.

Most nouns, when combined in a sentence with other words, change form and thus express their semantic relationship to a particular word. To express their syntactic relations with other words in a sentence, nouns have a system of case forms.

The article substantiates the peculiarities of the formation and definition of noun cases, the semantic functions of each of them – nominal, generic, dative, accusative, instrumental, local and vocative.

The difficulties of mastering the category of the case in the process of learning the Ukrainian language are considered. The place of each of the seven cases in the case system, its functions, peculiarities of creation and specifics of use are determined.

Great difficulties arise in determining the accusative and exclamatory (“exclamatory form”) cases in nouns. Therefore, the article pays special attention to their definition in sentences.

Thus, in the Ukrainian language, the correct definition of noun cases is usually difficult for many.

This article discusses the rules of use of this grammatical category, which you need to know to be able to navigate in their correct definition in sentences.

Key words: noun, grammatical category, number, case, semantics, semantic functions, ending, syntactic unit, main and secondary members of a sentence.